
GRAMATICĂ ȘI VOCABULAR

DESPRE DEFINIREA CUVINTELOR ÎN „DICȚIONARUL LIMBII ROMÎNE LITERARE CONTEMPORANE”

DE

D. MACREA

În cadrul Institutelor de lingvistică din București și Cluj ale Academiei R.P.R. s-a desfășurat în ultimii ani o intensă muncă lexicografică.

Din „Dicționarul limbii romine literare contemporane” au apărut pînă acum trei volume, iar al patrulea, cel din urmă, se află în corectură de tipar și va apărea în cursul acestui an. Dicționarul ilustrat și etimologic, ediție prescurtată într-un volum a dicționarului mare, se află sub tipar. Sectorul de istoria limbii literare al Institutului de lingvistică din București a început elaborarea „Dicționarului limbii lui Eminescu”, călăuzindu-se în această muncă după dicționarele limbii lui Pușkin, Goethe și Petöfi, care se lucrează în țările de origine ale acestor mari poeți.

Lexicografii romini au adus o contribuție importantă la stringerea relațiilor culturale între popoare, elaborînd o serie de mari dicționare bilingve. Dicționarele rus-romîn și german-romîn, primul conținînd 70.000 de cuvinte, iar al doilea peste 100.000, se găsesc sub tipar. S-a terminat elaborarea dicționarului francez-romîn, care cuprinde peste 100.000 de cuvinte și a celui englez-romîn, cuprinzînd 80.000 de cuvinte. Ele vor fi date la tipar în toamna acestui an. Dicționarul polon-romîn se găsește în prezent în revizie finală la Institutul de lingvistică din Varșovia. Un colectiv al Institutului de lingvistică din București a colaborat la revizia finală a dicționarului romîn-ceh, alcătuit de Institutul de lingvistică din Praga. Un alt colectiv al Institutului revizuieste în prezent dicționarul romîn-bulgar, alcătuit de Institutul de lingvistică din Sofia. Institutul de lingvistică din Cluj a terminat redactarea dicționarului romîn-maghiar, care se găsește acum în revizie finală la Budapesta și a reluat lucrările începute înainte

de primul război mondial, la Sibiu, de învățatul sas A. Schullerus, pentru dicționarul graiurilor săsești. Același Institut lucrează în prezent, în colaborare cu secția de lingvistică din Iași, un dicționar de regionalisme.

Întocmirea acestor mari lucrări n-ar fi fost posibilă fără sprijinul material larg dat de conducerea statului nostru de democrație populară, care a înțeles însemnătatea deosebită a dicționarelor în opera de cultivare a limbii naționale, de răspândire a culturii în mase și de apropiere între popoare.

Lingvistica românească dispune în prezent de un însemnat număr de lexicografi cu experiență. La „Dicționarul limbii romine literare contemporane” au lucrat 80 de redactori, iar la dicționarele bilingve peste 100. Acest număr mare de colaboratori se datorește faptului că dicționarele științifice, prin proporțiile lor vaste și prin dificultățile pe care le comportă elaborarea lor, nu pot fi terminate în timp util decât de colective mari de specialiști.

Activitatea lexicografică din țara noastră constituie pentru lingviștii români o școală bogată în învățăminte, care se impun a fi valorificate critic prin studii de sinteză cu caracter teoretic asupra vocabularului.

Elaborarea unei mari lucrări ca „Dicționarul limbii romine literare contemporane”, pe lângă deschiderea de noi perspective de cercetare în problemele care privesc vocabularul românesc, face posibilă formularea teoretică a principiilor ieșite din activitatea practică depusă atât de înaintași, cât mai ales de lexicografii de astăzi.

De la începutul secolului al XIX-lea s-a desfășurat la noi o bogată muncă lexicografică, dar studiul teoretic al principiilor vocabularului nu a constituit pentru lexicografii români o preocupare corespunzătoare. Puținele contribuții în domeniul teoriei vocabularului se găsesc mai cu seamă în prefețele diferitelor noastre dicționare. Ele se mărginesc însă, în general, la metodele de muncă folosite, fără a discuta principii generale privind vocabularul.

Lexicografia românească a avut inițiative îndrăznețe în încercările ei de a elabora dicționarul limbii noastre. Dicționarul de la Buda, apărut în 1825, cuprinde traducerea cuvintelor românești în limbile latină, germană și maghiară, indicând în același timp și etimologia lor. Dicționarul lui A. de Cihac, scris în limba franceză (1871—1879), este primul dicționar etimologic științific al limbii romine. Dicționarul lui A. T. Laurian și I. C. Massim (1873—1876) a încercat să latinizeze întregul vocabular al limbii noastre. „Etymologicum Magnum Romaniae” al lui Hasdeu a căutat să cuprindă vocabularul românesc din toate timpurile, dar, fiind conceput în proporții prea vaste, el n-a putut fi întocmit și publicat decât pînă

la cuvîntul *bărbat*. În 1896, apare dicționarul lui Lazăr Șăineanu cu titlul îndrăzneț de „Dicționar universal al limbii romîne”. Dicționarul romîn-german, în trei mari volume (1895—1925), al lui H. Tiktin este istoric și etimologic. Dicționarul Academiei Romîne (1906—1940), redactat sub conducerea lui Sextil Pușcariu, a căutat să cuprindă întregul vocabular romînesc, istoric, regional și literar și să dea etimologia fiecărui cuvînt. Au putut fi însă redactate și publicate numai literele A—C și F—L pînă la cuvîntul *lojnită*. „Dicționarul limbii romîne din trecut și de astăzi” (1932) al lui I. A. Candrea este istoric și etimologic.

Dintre autorii acestor dicționare numai B. P. Hasdeu, în prefața dicționarului său și Sextil Pușcariu, în studiile „Din perspectiva dicționarului” și „Dicționarul Academiei”¹, au făcut și unele considerații teoretice asupra cuvîntului și a vocabularului.

Îndrumările teoretice ale lui Sextil Pușcariu în domeniul lexicografiei au izvorît din preocuparea lui de a crea o școală de lexicografi romîni, care a putut să se dezvolte abia în condițiile de muncă de astăzi.

Dintre problemele lingvistice de bază pe care le pune cuvîntul în fața lexicografului, cea mai complexă este definirea sensurilor lui. De aceea, ne vom opri deocamdată asupra cîtorva din greutățile mai mari pe care le prezintă această problemă, folosind experiența cîștigată în elaborarea „Dicționarului limbii romîne literare contemporane”.

Dacă fiecare cuvînt ar avea un singur sens, problema definirii cuvîntelor ar fi relativ simplă. Dar cuvintele au în fiecare limbă un mare potențial semantic. Capacitatea semantică a cuvîntului nu se mărginește numai la semnificațiile proprii ale noțiunii pe care o denumește, ci este în funcție de categoria gramaticală căreia îi aparține cuvîntul, de contextul în care este întrebuițat, de corelația sinonimică, de coloritul stilistic pe care îl are.

Latura semantică a limbii face parte din structura ei și îi determină calitatea în aceeași măsură ca sistemul fonetic și structura gramaticală. De aceea, semantica este una din ramurile importante ale lingvisticii.

Sfera semantică diferă de la un cuvînt la altul. Cuvintele care denumesc noțiunile tehnice și științifice au în general sensuri limitate, pe cînd cele ale limbii curente se caracterizează, aproape toate, prin poli-semantism.

Sensurile multiple ale cuvîntelor și expresiile specifice fiecărei limbi naționale corespund bogăției prin care este exprimată realitatea în limba fiecărui popor. Ele sînt o dovadă a posibilităților creatoare ale limbii respective. Înregistrarea acestora în toată complexitatea lor,

¹ Sextil Pușcariu, *Din perspectiva dicționarului*, în „*Dacoromania*”, vol. I, (1920—1921), p. 73—108 și în „*Dacoromania*” vol. II, (1921—1922), p. 19—84. Idem, „*Dicționarul Academiei*”, București, 1926.

chiar pentru o perioadă scurtă din istoria unei limbi, constituie una din greutățile mari ale muncii lexicografice. În această privință, nu există dicționare fără lipsuri. De aceea, una din edițiile renumitului dicționar german-francez și francez-german de Sachs și Vilatte are ca motto: „Enciclopediile și dicționarele au privilegiul de a fi incomplete”.

A defini o noțiune exprimată printr-un cuvânt însemnează a arăta conținutul ei, notele ei esențiale și caracteristice.

După cerințele logicii, o definiție științifică constă în arătarea genului proxim și a diferenței specifice a unei noțiuni. Ea este totdeauna în funcție de sistemul de clasificare a noțiunilor. De aceea, definițiile noțiunilor din domeniile științelor naturii și științelor sociale se schimbă încontinuu, după locul pe care aceste noțiuni îl dobîndesc, prin progresul științei, în sistemul de clasificare.

Notele noi descoperite în conținutul noțiunilor impun deci elaborarea continuă a dicționarelor explicative. Definițiile noțiunilor de *om*, *pămînt*, *atom*, *idee*, *filozofie*, spre exemplu, diferă cu totul astăzi de cele din antichitate sau de la începuturile epocii moderne, reflectînd progresul cunoașterii științifice. Cuvinte ca *a sta*, *a face*, *cald*, *rece* etc. au, spre deosebire de termenii științifici și tehnici, un conținut semantic foarte larg pe care dicționarul este chemat să-l precizeze, așa cum se află el în mintea vorbitorilor, în toată varietatea nuanțelor lui.

Dar definițiile lingvistice, atît ale termenilor științifici și tehnici, cît și ale cuvintelor obișnuite, nu se pot mărgini numai la arătarea genului proxim și a diferenței specifice. Dicționarul explică mijloacele lexicale prin care se exprimă într-o limbă noțiunile elaborate și folosite de societate. Dacă pentru omul de știință cuvîntul *greutate* exprimă noțiunea de „forță cu care un corp este atras spre pămînt în virtutea legii gravitației; gravitație”, pentru vorbitorul obișnuit el este folosit ca mijloc pentru a exprima o mulțime de stări și acțiuni cu sensuri foarte diferite de cel științific. Astfel, în vorbirea curentă, *greutate* însemnează: „sarcină, povară, încărcătură”, „lucru greu de făcut”, „apăsare”, „importantă”, „putere”, „autoritate” („om cu greutate”) etc.

Orice definiție trebuie să îndeplinească cîteva condiții fundamentale: să fie clară, precisă, scurtă, să poată forma în mintea cititorului imaginea exactă a obiectului sau a noțiunii definite.

Definirea fiecărei categorii de cuvinte — substantiv, adjectiv, verb, pronume, numeral, prepoziție, conjuncție etc. — prezintă probleme specifice pentru lexicograf.

Dintre substantive, termenii tehnici și științifici ocupă un loc din ce în ce mai important în componența dicționarelor moderne, datorită dezvoltării mari a științei în epoca noastră. În volumul I al „Dicționarului limbii romîne literare contemporane”, termenii științelor naturii formează apro-

ximativ 17%, iar cei ai științelor sociale, 8% din totalul cuvintelor. Redactorii dicționarului s-au străduit să-i definească într-o formă accesibilă unor cercuri cât mai largi. Definițiile acestor termeni, formulate de ei, au fost trimise spre verificare specialiștilor din 42 de specialități. Cu toate acestea, în volumul I al dicționarului s-au strecurat unele greșeli, deoarece verificatorii, deși specialiști valoroși în domeniile lor de activitate, n-au avut și o pregătire lexicografică corespunzătoare. Începînd cu volumul al doilea, situația a putut să fie îmbunătățită radical prin munca strînsă de colaborare, stabilită între redactorii dicționarului și cei ai „Lexiconului tehnic român”, care posedă o bogată experiență lexicografică în urma elaborării acestei vaste lucrări¹. Colaborarea a întîmpinat la început dificultăți, fiindcă redactorii Lexiconului propuneau pentru dicționar definiții enciclopedice. Dar rolul dicționarului este de a explica sensurile cuvintelor într-o formă cât mai accesibilă unei înțelegeri generale.

Pentru aprecierea deosebirii dintre definiția lingvistică și cea enciclopedică, vom compara definirea unor termeni de largă răspîndire din „Dicționarul limbii romîne literare contemporane” și din „Lexiconul tehnic român”. Cuvîntul *galben* este definit în dicționar: „Una dintre culorile spectrului solar, situată între portocaliu și verde; de culoarea aurului, a cerii, a lămîii, a șofranului etc.”, pe cînd în „Lexiconul tehnic român” el este definit: „Calitatea senzației de lumină produsă de o radiație electromagnetică, avînd lungimea de undă cuprinsă între cca 5.600 și 5.900 Å (galben monocromatic), sau de un amestec al acestor radiații”. Cuvîntul *metal* este definit în dicționar: „Element chimic, cu un luci caracteristic, bun conducător de căldură și electricitate, maleabil și ductil, de obicei solid la temperatură obișnuită, care se găsește în natură în stare nativă sau sub formă de săruri, oxizi etc.”, iar în „Lexiconul tehnic român”: „Din punct de vedere chimic se numește metal un element al cărui potențial de ionizare este mic și deci ai cărui atomi pierd ușor electroni și se transformă în ioni pozitivi, atît prin dizolvarea în apă sau în alte lichide polare ale anumitor compuși ai elementului, cît și, uneori, în urmă ridicării temperaturii vaporilor compușilor respectivi sau în urma ciocnirii moleculelor acestor compuși de către particule repezi”. *Fontă* este definit în dicționar: „Aliaj de fier și carbon, conținînd peste 1,7% carbon, produs de obicei în furnale înalte; tuci”, iar în „Lexiconul tehnic român”: „Aliaj fier-carbon cu peste 1,7% carbon (fie sub formă de carbură de fier, fie sub formă de grafit) și, uneori, cu alți metaloizi (sulf, siliciu, fosfor etc.) sau metale (mangan, nichel etc.). Unele aliaje fier-carbon, cu peste 1,7% C și cu metale de adaos, care se pot căli și au rezistențe mari, se numesc oțeluri speciale. Fonta se topește între 1050°—1250°, este ușor de turnat, nu suportă deformații la cald sau la rece (nu se poate forja, lamina sau trage). . .”

¹ *Lexiconul tehnic român*, vol. I—VII, București, 1949-1955.

Într-un dicționar special tehnic, numele noțiunilor, adică termenii sau cuvintele care le denumesc, sînt definite mai cuprinzător decît într-un dicționar al limbii comune, definițiile fiind completate cu numeroase explicații tehnice, mai greu accesibile cercurilor largi. Dicționarul limbii comune se adresează însă, în primul rînd, acestor cercuri.

Cuvintele care denumesc noțiuni concrete ca, spre exemplu, numele de plante și de animale nu sînt nici ele atît de ușor de definit cum s-ar putea crede. A defini o plantă sau un animal în termenii proprii tratatelor științifice, numai prin arătarea genului proxim și a diferenței specifice, înseamnă a nu trezi în mintea majorității celor ce consultă dicționarul imaginea noțiunii respective din pricina caracterului prea abstract al definiției științifice. Noțiunea de *cal* este definită, spre exemplu, în „Enciclopedia sovietică” : „Animal cu copita nedespicată, din ordinul equus, familia echideelor”. În „Dicționarul limbii romîne literare contemporane”, aceeași noțiune este definită : „Animal domestic, ierbivor, cu copita nedespicată, care servește omului la călărie, la tras vehicule și la dus poveri”. Notele din conținutul noțiunii, enumerate în definiția lingvistică, au un caracter științific, dar sînt însoțite de elemente din experiența comună care ajută să se formeze în mintea cititorului imaginea care corespunde acestei noțiuni. În definițiile numelor de plante și de animale, dicționarul face apel în măsură largă la elemente descriptive caracteristice. Acestea nu sînt totuși suficiente pentru a elimina confuziile între speciile apropiate. De aceea, orice dicționar științific este obligat să dea și numirea latină consacrată.

Unele dicționare, în dorința de a aduce precizări cît mai complete pentru noțiunile concrete, dau și ilustrații ale obiectelor respective, ceea ce constituie un ajutor important pentru înțelegerea cuvîntului. În „Dicționarul limbii romîne literare contemporane” într-un volum, s-a considerat necesar să se adopte această metodă, însoțind unele definiții cu ilustrații.

Definirea termenilor din domeniul științelor sociale constituie pentru lexicograf o muncă specială, deoarece conținutul acestor termeni se modifică de la un regim social la altul. Termeni ca *democrație*, *revoluție*, *contrarevoluție*, *plusvaloare*, *colonialism* etc. au primit înțelesuri noi în funcție de nivelul cunoașterii legilor de dezvoltare a societății.

Dacă definirea termenilor sociali și politici în „Dicționarul limbii romîne literare contemporane” oglindește o anumită concepție politică și socială, trebuie precizat că orice dicționar reflectă concepția politică a epocii în care este elaborat. Aceasta o impune însăși natura cuvîntului și a vocabularului în care se imprimă totdeauna, cu mare rapiditate, amprenta actualității. De aceea, nu există dicționar care să nu înfățișeze, conștient sau nu, terminologia politică și socială prin optica ideologiei epocii în

care a fost elaborat. „Dicționarul limbii române literare contemporane”, cuprinzând numeroși termeni caracteristici perioadei de construire a socialismului, i-a definit după concepția materialist-dialectică care stă la baza întregii lucrări și a întregii activități științifice de astăzi din țara noastră.

Cel mai bogat material al unui dicționar îl constituie, desigur, cuvintele obișnuite din vorbirea curentă, a căror definire prezintă dificultăți specifice pentru lexicograf din cauza sensurilor multiple pe care aceste cuvinte le au în diferite expresii, îmbinări frazeologice și stilistice, în limbajul diferitelor profesii etc. Verbe de mare întrebuințare ca *a face*, *a fi*, *a avea*, *a da*, *a sta*, *a lega* și altele, mai ales cele de origine latină, au o atît de mare pluralitate de sensuri și funcțiuni, încît dicționarele abia le pot cuprinde. De aceea, pentru a ilustra numeroasele sensuri și nuanțe stilistice ale verbului *a avea* a trebuit să se dea în „Dicționarul limbii române literare contemporane” 87 de citate, pentru verbul *a băga*, 74, iar pentru *cap*, 122. Un număr mare de citate a fost necesar să fie dat pentru așa-numitele unelte gramaticale, în special pentru prepoziții și conjuncții, care neavînd o existență independentă în vorbire nu au un înțeles al lor propriu. De aceea, problemele pe care le ridică asemenea cuvinte lexicografului, fiind exclusiv de gramatică, el este nevoit să definească deci nu sensuri, pe care acestea nu le au, ci funcțiunile lor gramaticale, fiind totdeauna obligat să le illustreze prin citate.

Cum a procedat „Dicționarul limbii române literare contemporane” în fața mării varietăți de sensuri ale cuvintelor obișnuite ?

După definirea celui mai general și mai frecvent sens al cuvîntului, sînt definite și înșirate, în ordinea frecvenței lor, sensurile speciale. Astfel, spre exemplu, sensul general al cuvîntului *colț* este definit : „Punct unde se întîlnesc două (sau mai multe) laturi ale unui obiect sau ale unei figuri”. Acest sens general al cuvîntului este completat prin înșirarea sensurilor lui secundare în ordinea frecvenței lor în contexte, în expresii figurate etc. : *colțul străzii*, *colț de pîne*, *colțul greblei*, *colțul ierbii* etc., care au toate un sens specific. Înșirarea sensurilor diferite pe care le au cuvintele și expresiile întregește și precizează ceea ce definițiile nu pot cuprinde în termenii lor prea generali. Ilustrarea sensurilor și a expresiilor prin citate, care sînt un auxiliar indispensabil în munca lexicografică, a fost făcută în „Dicționarul limbii române literare contemporane” pornindu-se de la autorii de astăzi spre cei din trecut, deoarece acest dicționar este, în primul rînd, al limbii de astăzi.

Ordinea în care trebuie înfățișate într-un dicționar sensurile cuvintelor a fost mult discutată în lexicografie, precizîndu-se în această materie două puncte de vedere diferite : unul istoric, de redare a sensurilor în ordinea

dezvoltării lor cronologice și altul de redare a lor, pornindu-se de la sensul cel mai general răspândit și mai frecvent spre cele de circulație mai restrânsă.

Acest din urmă criteriu, adoptat în „Dicționarul limbii române literare contemporane”, este mai practic și mai potrivit rostului unui dicționar explicativ care se adresează maselor largi.

Limba servește în societate ca instrument de comunicare, schimb de idei și de cunoaștere. De aceea, sensul cuvântului pe care un dicționar al limbii contemporane este firesc să-l înfățișeze mai întâi este cel care are circulația cea mai generală și mai frecventă. În această ordine a fost redat sensul cuvintelor în primele volume ale marelui „Dicționar al limbii ruse literare contemporane” (în curs de apariție), precum și în dicționarele ce se elaborează în țările de democrație populară. Acest criteriu nu este nou. El a fost folosit în secolul al XIX-lea, spre exemplu, în marele „Dicționar al limbii italiene” al lui Tomaseo (1865—1879).

Numeroase alte dicționare au folosit și folosesc ordinea istorică, adică a redării sensurilor cuvintelor în ordinea dezvoltării lor cronologice. Această metodă a dominat aproape întreaga lexicografie a secolului al XIX-lea în toate țările. În dicționarele istorice se urmărește întocmirea biografiei fiecărui cuvânt cu specială privire la sensurile lui din trecut. Dar într-un dicționar al limbii contemporane, prezentarea sensurilor cuvintelor în ordinea frecvenței sau a circulației lor nu este mai puțin științifică decât cea cronologică în dicționarele istorice, deoarece principiul frecvenței sau al circulației este și el un principiu științific incontestabil, care a fost formulat, pentru întâia oară în lingvistica mondială, de un lingvist român, B. P. Hasdeu. Este vorba de două tipuri diferite de dicționare, ambele consacrate în lexicografie. Dicționarul istoric este o operă destinată în primul rând lingviștilor, pentru explicarea istorică a faptelor de vocabular. Vorbitorul obișnuit dorește însă — aceasta i-o impune viața în societate — să cunoască și să stăpânească cât mai bine limba contemporană, în forma ei cea mai îngrijită. În acest scop, în „Dicționarul limbii române literare contemporane”, fiecare cuvânt este caracterizat în funcție de rolul pe care îl are astăzi în limbă. Dicționarul ia atitudine față de fiecare cuvânt, sens și funcțiune, arătând ce este învechit, rar, livresc, regional, familiar, creație, personală, slavonism, turcism, latinism, franțuzism, argotic, depreciativ etc. El indică de asemenea, pentru cuvintele speciale, domeniile în care acestea sînt folosite: zoologie, botanică, tehnică, filozofie etc. Aceste indicații completează și ele înțelesurile cuvintelor cuprinse în definiții, în prezentarea sensurilor și în citate.

Adoptînd criteriul circulației în prezentarea sensurilor cuvintelor, în „Dicționarul limbii române literare contemporane” nu a fost necesar să se dea etimologia. În cele mai multe cazuri, sensurile etimologice și cele actuale nu coincid, fiindcă de la originea lor pînă astăzi cuvintele au suferit nume-

roase transformări semantice. Fiind un dicționar explicativ al limbii de astăzi, „Dicționarul limbii române literare contemporane” nu a dat deci etimologia, fiindcă aceasta nu putea lămuri decât într-o măsură redusă înțelesul actual al cuvintelor. Studiul etimologiei cuvintelor, cu explicațiile corespunzătoare ale schimbărilor de formă și de sens ale acestora de-a lungul timpului, va forma obiectul unui dicționar etimologic special al limbii române. Totuși, dorința explicării etimologice a cuvintelor este atât de înrădăcinată la noi, încât în ediția într-un volum a „Dicționarului limbii române literare contemporane”, care se află sub tipar, a fost satisfăcută și această cerință, indicându-se etimologia cuvintelor.